

ريحانة الأدب

في تراجم المعروفين بالكنية واللقب

آية الله محمد علي مدرس تبریزی

۱۲۹۶-۱۳۰۳ ق

جلد نهم

«نمایه»

به کوشش

میر محمود موسوی

مدنرس . محمد علی . ۱۲۵۸ - ۱۳۳۳

ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة واللقب (ج. ۹) / مؤلف محمد علی مدنرس تبریزی ؛ نگارش نمایه‌ها میرحمود موسوی . - قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) - گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی . - قم - ایران . ۱۳۹۱ ق. = ۲۰۱۳ م = ۱۳۹۱ .

ج. ۹

ISBN 978 - 600 - 161 - 088 - 2

۳۰۰۰۰۰ ریال (جلد نهم):

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیها.

۱. ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة واللقب - فهرستها . ۲. سرگزشتنامه - فهرستها . الف. موسوی . میرحمود . ۱۳۲۴ - نگارنده . ب. کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) . گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی . ج. عنوان .

۹۲۰/۰۰۹۷۱۶۷۱

۹ م/۲۰۳ CT

۲۷۴۲۳۹۲

۱۳۹۱

ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة واللقب (ج. ۹)

مؤلف : آیت الله محمد علی مدنرس تبریزی (۱۲۹۶ - ۱۳۷۳ هـ . ق)

پدید آورنده : میرحمود موسوی

ناشر : کتابخانه بزرگ حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)

- گنجینه جهانی مخطوطات اسلامی - قم - ایران

تاریخ نشر و نوبت چاپ ۱۳۹۱ ش / ۱۳۹۱ ق / ۲۰۱۳ م

شمارگان : ۵۰۰ نسخه

چاپخانه : گل وردی - قم

لینوگرافی: نیزهوش - قم

بها : ۳۰۰۰۰۰ ریال

حروف چینی و صفحه آرایی: میر مصطفی موسوی

ناظر چاپ : علی حاجی باقریان

شابک دوره: ۸ جلد پیشین به وسیله انتشارات ختام پیش تر چاپ شده است.

ISBN (Vol.9): 978 - 600 - 161 - 088 - 2

شابک (جلد ۹): ۲ - ۰۸۸ - ۱۶۱ - ۶۰۰ - ۹۷۸

AYATOLLAH MAR'ASHI NAJAFI ST., Qom 3715799473, I.R.IRAN

TEL: + 98 251 7741970-78; FAX: +98 251 7743637

[http:// www.marashilibrary.com](http://www.marashilibrary.com)

[http:// www.marashilibrary.net](http://www.marashilibrary.net)

[http:// www.marashilibrary.org](http://www.marashilibrary.org)

E_mail: info@marashilibrary.org

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

پیشگفتار

عالم جلیل‌القدر، محقق عظیم‌الشان، موافق آثار ارزشمند و استاد اخلاق، مرحوم آیت‌الله میرزا محمد علی مدرس تبریزی، شخصیتی کم‌نظیر بود که فضایل اخلاقی و علمی ایشان مورد تأیید همگان قرار داشت. آن مرحوم به سال ۱۲۹۶ ه‍.ق / فروردین ۱۳۳۳ در تبریز دیده به جهان گشود. ادبیات و مقدمات معمول حوزه‌های علمیه را در مدرسه طالیّه تبریز به پایان برد. بخشی از علم معقول را نزد مرحوم میرزا علی لنگرانی - که از شاگردان مرحوم حکیم میرزا ابوالحسن جلوه بود - آموخت، و سرانجام از دروس خارج فقه و اصول حضرات آیات، مرحوم حاج سید ابوالحسن انگجی و مرحوم حاج میرزا صادق آقا تبریزی بهره فراوان برد، و آنگاه به درجه رفیعۀ اجتهاد نایل آمد. در طول زندگی خود موفق به اخذ اجازه اجتهاد و روایتی از چند تن از علما و مراجع برجسته گردید، از جمله: حضرات آیات سید محمد حجت کوه‌کمری مؤسس مدرسه بزرگ حجتیه در قم، سید صدرالدین صدر، میرزا

محمدعلی شاه‌آبادی تهرانی از مشایخ روایتی مرحوم والد و استاد حضرت امام خمینی (ره)، سید محمدعلی هبة‌الدین شهرستانی و شیخ آقا بزرگ تهرانی مؤلف کتاب الذریعة.

مرحوم مدرّس، شخصیتی پُر تلاش و سخت‌کوش بود. از کوچک‌ترین فرصت برای استفاده از منابع مختلف به منظور نگارش آثار علمی خود بهره می‌برد، به‌خصوص جهت تکمیل تألیف کتاب بی‌نظیر خود ریحانة الأدب، به ناچار دوازده سال پایان عمر خویش را از تبریز به تهران آمد، و در مدرسه سپهسالار قدیم در يك حجره ساکن شد، و از اینکه عمرش را بیهوده صرف نکند، با کسی رفت‌وآمد نداشت، و شب و روز اشتغال به تألیف و تصنیف داشت. حاصل این تلاش‌ها، خلق چند اثر علمی مفید است که از خود به یادگار نهاد، از جمله:

۱. قاموس‌المعارف، به فارسی. این کتاب را - که در ۶ جلد بزرگ و دارای ۴۰۰۷ صفحه می‌باشد - به سال ۱۳۴۵ ه‍.ق به فراغ رساند، در این کتاب چهل و پنج‌هزار لغت را گرد آورده است؛
۲. فرهنگ نوپهار، به فارسی. مشتمل بر نوزده هزار لغت که به سال ۱۳۴۸ ه‍.ق در تبریز در ۲ جلد چاپ و منتشر گردیده است؛
۳. فرهنگ بهارستان، در مترادفات زبان فارسی که به روش کتاب سرّ‌الأدب ثعالبی نگاشته است. این اثر به سال ۱۳۴۸ ه‍.ق در تبریز چاپ و منتشر شده است؛
۴. فرهنگ نگارستان، در لغت به فارسی، در پنج جلد که افزون بر پنجاه و پنج‌هزار لغت مفرد و مرکّب را در آن گرد آورده، و در سال ۱۳۵۹ ه‍.ق آن را به سامان

۵. امثال و حکم، به ترکی آذربایجانی، در ۳۰۷ صفحه؛
 ۶. نثر اللّٰثالی در شرح کتاب نظم اللّٰثالی، به فارسی در تجوید، این اثر در شرح کتاب نظم اللّٰثالی میرابوالقاسم - قاری عهد شاه عباس صفوی - است. و به سال ۱۳۶۳ هـ ق به پایان رسیده، و در سال ۱۳۷۸ هـ ق چاپ و منتشر شده است؛
 ۷. کفایة المحصلین فی شرح التبصرة، به عربی، در شرح کتاب التبصرة علامة حلی در دو جلد. این اثر به صورت سنگی در تبریز چاپ و منتشر گردیده است؛
 ۸. الدّر الثمین یا دیوان المعصومین، در اشعار و کلمات منظوم منسوب به حضرات معصومین علیهم السلام که جلد دوم آن به صورت سنگی چاپ شده است؛
 ۹. غایة المنی فی تحقیق الکلی، به عربی، این کتاب را مرحوم مدرّس به سال ۱۳۳۱ هـ ق به فرجام رسانده است؛
 ۱۰. حیاض الزّلال فی ریاض المسائل، این اثر را به سال ۱۳۲۴ هـ ق در ۲۸ سالگی به پایان برده. و آن شرحی است بر کتاب طهارت کتاب «الریاض» معروف به شرح کبیر مرحوم آیت الله سیّد علی طباطبائی نجفی، در ۴۲۸ صفحه؛
 ۱۱. کتاب ارزشمند و بی نظیر ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیة أو اللقب. مشتمل بر شرح زندگی نامه بیشتر علما، فقها، فلاسفه، متکلمان، حکما، پزشکان، عارفان، شاعران و ادیبان.
- تألیف این کتاب در سال ۱۳۶۴ هـ ق / ۱۳۲۴ هـ ش آغاز گشته و تا هنگام درگذشت مؤلف ادامه داشته است. سبب و علت تألیف این کتاب آن است که در یکی از سفرهای خود به مشهد مقدّس و زیارت مرقد مطهر حضرت علی بن موسی الرضا علیه السلام، با کتاب

هدیهٔ الاحباب مرحوم ثقة المحدثین حاج شیخ عباس قمی آشنا می‌شود، و نسخه‌ای از آن را تهیه کرده و به تبریز مراجعت می‌کند. پس از مطالعه، از کاستی‌های آن کتاب آگاه گشته به این اندیشه می‌رسد که دانشنامه‌ای در احوال علما و دانشمندان، به صورت مستند و به زبان فارسی بنویسد، به گونه‌ای که اختلاف در بینش‌های دینی، مانع از واقع‌بینی نبوده و حق افراد را ادا نماید. بدین جهت به نگاشتن این کتاب مهم که در ۸ جلد وزیری منتشر شده، دست یازید. آنچه مسلم است این کتاب در حال حاضر یکی از نخستین منابعی است که پژوهشگران در عرصهٔ رجال و تراجم بدان استناد نموده، و در آثار خود با افتخار از آن نام می‌برند. این کتاب حناچه به زبان عربی نوشته شده بود، یقیناً یکی از منابع مهم مورد استناد مؤلفان، محققان و پژوهشگران عرب بود. اینجانب هرگاه که دست به قلم می‌برم، کتاب شریف ریحانة الأدب مرحوم خبازی را در کنارم قرار می‌دهم، تا هرگاه نیاز به ترجمه‌ای بود، نخست از آن استفاده کنم، سپس به دیگر منابع مراجعه می‌نمایم. مؤلف ارجمند در نظر داشته يك مستدرک بر کتاب ریحانة الأدب بنویسد که با افزایندهٔ اجل به وی مهلت نداد، و موفق به تدوین آن نشد. تعداد دانشمندانی که شرح احوالاتشان در این کتاب آمده، بالغ بر ۴۶۲۴ نفر است که اگر شرح قبایل و خانواده‌های مصدر به آل و بنی را نیز که ۲۲۵ فقره است بر آن بیفزاییم بالغ بر ۴۸۴۹ مورد می‌شود. بدین ترتیب که جلد ۱. شرح حال ۹۷۰ تن؛ جلد ۲. ۹۱۴ تن؛ جلد ۳. ۷۸۰ تن؛ جلد ۴. ۵۹۰ تن؛ جلد ۵. ۸۰۰ تن؛ و جلد ۶. ۸۰۰ تن است. این اثر از چند جهت کم نظیر و شاید در نوع خود بی‌نظیر باشد: نخست آنکه به فارسی نگاشته شده؛ دیگر، چاپ تصاویر افراد یا دستخط آنان در کنار احوالاتشان آمده؛ ترتیب حروف کامل حتی در تألیفات صاحبان ترجمه رعایت گشته؛ قید

محل نگهداری برخی از نسخه‌های خطی، و درج منابعی که از آنها استفاده کرده؛ در پایان شرح احوال هر يك از افراد، و برخی مزایای دیگر. این کتاب مشتمل بر ۵ باب و يك خاتمه است، بدین ترتیب: باب اول، در شرح حال معروفین به لقب و نسب؛ و چهار باب دیگر نیز در ترجمه حال معروفین به کنیه و مصدرین به الفاظ اب - ابن - ام - بنت؛ پایان و خاتمه نیز در دو فصل از شرح و بیان خانواده‌ها و قبایل مصدر به لفظ بنی و آل.

بر کتاب *رحمۃ الابد* آن مرحوم چند تن از حضرات مراجع عظام و علمای بزرگ تقریظ نوشته‌اند که نام تنی چند از آنان را بر می‌شماریم:

حضرات آیات:

۱. سید ابوالحسن اصفهانی؛
۲. سید محسن طباطبائی حکیم، تاریخ تقریظ شوال ۱۳۷۱؛
۳. شیخ محمدحسین کاشف الغطاء نجفی، تاریخ تقریظ ۱۳۶۱ هـ.ق. و يك تقریظ دیگر از همو به سال ۱۳۶۷ هـ.ق؛
۴. حاج شیخ محمدعلی شاه‌آبادی؛
۵. شیخ عبدالحسین رشتی؛
۶. سید محمدعلی هیة‌الدین شهرستانی، تاریخ تقریظ محرم ۱۳۵۹؛
۷. سید صدرالدین صدر، تاریخ تقریظ شوال ۱۳۵۸؛
۸. حاج شیخ عبدالکریم حایری یزدی؛
۹. سید محمد حجّت کوه‌کمری.

مرحوم مدرّس تبریزی، شخصیتی جامع‌الاطراف، متواضع، مهربان، دارای سعه صدر، دست و دل‌باز، خوش‌رو، خوش‌برخورد، و مبادی آداب، حتی با فرزندان و زیردستان خود، با نهایت ادب رفتار می‌کرد.

اینجانب به یاد دارم کتابخانه شخصی آن مرحوم پس از رحلت در اختیار فرزندان‌شان قرار داشت، آنرا به قم آوردند، و در اختیار پدر بزرگوارم، مرجع فقید، حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی (رحمه‌الله) قرار دادند، تا هرگونه که نظر داشتند عمل کنند. در آن هنگام کتابخانه بزرگ معظم‌له ساخته نشده بود، به‌ناچار مرحوم والد آنها را به کتابخانه مدرسه حجتیه در قم منتقل نمودند که هم‌اکنون در آن کتابخانه می‌باشد.

مرحوم مدرّس با دو تن از مراجع عظام تقلید، مرحوم آیت‌الله العظمی سید محمد حجت کوه‌کمری و مرحوم آیت‌الله العظمی سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی ارتباط تنگاتنگ داشت، به ویژه با مرحوم والد مکاتبات فراوانی داشت. هم‌اکنون چندین نامه از مرحوم مدرّس به خطّ خودش در کتابخانه ما وجود دارد، که اینجانب آنها را با تعدادی از دیگر نامه‌های شخصیت‌های برجسته مذهبی، سیاسی، اجتماعی در کتابی بزرگ با عنوان *نامه‌های ناموران*، به سال ۱۳۸۹ هـ.ش چاپ و منتشر ساخته‌ام.

یکی از فرزندان مرحوم مدرّس به‌نام: میرزا علی‌اصغر مدرّس تبریزی خیابانی، در کتابی کوچک، به عنوان: «زندگی‌نامه و خدمات علمی و فرهنگی استاد میرزا محمدعلی مدرس تبریزی خیابانی» خاطره جالبی را از مرحوم والدش نقل کرده و ما در اینجا عین آن خاطره را نقل می‌کنیم: «در زمان تألیف کتاب *ریحانه‌الادب* نیاز به کتابی افتاد که نسخه

منحصر به فرد آن فقط در کتابخانه شخصی معظم‌له (آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی) بود. چون تا آن زمان به سجایای اخلاقی ایشان چنان که شاید و باید آشنایی نداشتیم. نامه‌ای به حضورشان نوشتم و اجازه خواستم در قم خدمتشان برسم و موارد استفاده خود را از کتاب مورد نظرم یادداشت کنم، سپس به تهران برگردم. منتظر جواب نامه بودم که بارنامه‌ای از گاراژ قم واقع در خیابان ناصر خسرو، روبروی شمس‌العماره به دستم رسید، تا صندوقی را دریافت کنم. صندوق را به منزل واقع در مدرسه سپهسار قدیم آورده باز نمودم، دیدم علاوه بر کتاب بسیار نفیس مورد نیاز، کتابهای دیگر را هم که با موضوع مورد تحقیقم مرتبط است برایم فرستاده‌اند. از این سعه صدر و بزرگواری که تا آن زمان از کسی ندیده بودم، متعجب و شرمده شدم و این بیت سعدی را بی‌اختیار زمزمه کردم:

هم تازه رویم هم خجل، هم شادمان، هم تنگدل
از عهده بیرون آمدن نتوانم این انعام را
آری، جود آن است که ناخواسته باشد. بعد از رفع نیاز آنها را خودم به قم بردم و خدمتشان مسترد نمودم، و از این لطف و عنایت‌شان حضوراً سپاسگاری کردم...».

همانگونه که اشاره شد مرحوم مدرّس با والد بزرگوارم روابط دوستانه داشت و بین آنان مکاتبات علمی برقرار بود. اینک ۳ نامه از مجموعه نامه‌های مرحوم مدرّس انتخاب و در پایان این گزارش آورده‌ام.

بخشی از این نامه‌ها حاکی است که مرحوم والد بزرگوارم در تدوین کتاب ارزشمند *ریحانة‌الادب* با مرحوم مدرّس همکاری داشته، و تعدادی از زندگینامه شخصیت‌ها را معظم‌له برای ایشان ارسال داشته‌اند. زیرا مرحوم والد افرادی را که در حال نگارش تألیفی ارزشمند و

سودمند بوده، به آنها مساعدت فکری کرده و آنان را تشویق می‌فرمود. حتی در تألیف کتاب الذریعة مرحوم آقا بزرگ تهرانی عناوین بسیاری از نسخه‌های خطی را که تا آن روزگار چاپ نشده و نسخه‌های آن نایاب بوده، برای صاحب الذریعة ارسال داشته است. هم اکنون نسخه‌های خطی بسیاری در کتابخانه والد معظم رحمت‌الله‌علیه موجود است که در پشت آغازین برگ هر يك، چنین مرقوم فرموده‌اند: «ارسل الى الذریعة» یا «ارسل الى صاحب الذریعة».

سراجنام آقا عالم ربانی در سال ۱۳۷۳ ه‍.ق پیرامون ۷۷ سالگی، در تبریز چهره از جهان فانی فرو بست و پس از تسبیح، بیکر پاک ایشان به صورت امانت در تبریز قرار داده شد، و پس از چندی به قم حمل نموده، و در مقبره شیخان در وسط شهر قم دفن گردید.

آقای محمد مدرّس، یکی از فرزندان آن مرحوم، اشعار زیر را هنگام وفات پدر خویش سروده است:

سحرگاه تیری پرید از کمافی	تقی زو تباشد، رها گشت جانی
تنی تا نگردد تبّه، طایر جان	کجا می‌تواند شدن آسمانی
به فصل بهاران، که دیده است یا رب؟	وزد در چمن‌زار، باد خزانی
اگر چند او رفت و از درد وارست	رها شد زشور و شر دارفانی
ولیکن زیار غم هجر رویش	دوتا شد خدنگ قدم چون کمافی
گلسی بود شکفت و روزی بی‌فسرد	ویا بین این جمع بُد میهمانی
بهر حال هر آنچه بُد، رفت ولیکن	به دل ماند این حسرتم جاودانی
که در طیّ دوران عمرش نکردم	بدان سان که باشد ره میزبانی

ازین حسرت افسرده بودم که ناگه
 «مدرّس غم‌ده است هرگز» نمیرد
 بگوشم چنین گفت هاتف نهانی
 «که ماندست آثار وی جاودانی»

متأسفانه تنها کاستی که در کتاب *ریحانة الأدب* مشاهده می‌شود، عدم نمایه‌هایی است که می‌بایست یک جلد بدان اختصاص می‌یافت. لذا همکار عزیز، پژوهشگر پرتلاش، جناب حجّت الاسلام والمسلمین میرمحمود موسوی برآن شدند تا فهرست کاملی از مطالب مجموعه ۸ جلدی کتاب *ارزشمند ریحانة الأدب* را فراهم سازند. بحمدالله با سعی و پشتکار و جدّیت ایشان این مهم به فرجام آمد، و اینک در حال انتشار می‌باشد. از جناب آقای موسوی صمیمانه سپاس‌گزارم که چاپ و انتشار این اثر جاودانه را از اینجانب خواستار شدند. اینجانب نیز با کمال میل آن را پذیرفتم. در مورد زندگینامه مرحوم آیت‌الله مدرّس خیابانی تبریزی مطالب بسیاری وجود دارد، به ویژه با ارتباطی که با مرحوم والد بزرگوارم داشت می‌بایست مطالب بیشتری را به این پیشگفتار بیفزایم؛ لیکن به علّت موانع و مشکلات موجود میسر نگردید و به همین مقدار بسنده شد. خداوند مرحوم مغفور والد بزرگوار و مرحوم علامه میرزا محمدعلی مدرّس خیابانی تبریزی را علو رحمت و واسعۀ خود قرار داده و ما را در راه خدمت به اسلام و مذهب حقّه شیعه موفق فرماید.

سید محمود مرعشی نجفی

متولی و رئیس کتابخانه و گنجینه جهانی مخطوطات

حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی رحمته الله